

Bəzi şivə sözlərinin leksik-semantik və areal xüsusiyyətləri

Dos. Çinarə QƏHRƏMANOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
Azərbaycan dili kafedrası,
Bakı, chinara83@gmail.com

Xülasə

Məqalədə Müasir Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemlərindən olan dialekt leksikasının müxtəlif istiqamətlərdən geniş, sistemli tədqiqata cəlb edilməsi probleminə diqqət yetirilmişdir. Dilimizin dialektlərinin, bəzi şivə sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərindən, eyni zamanda həmin dialekt sözlərinin areallığından, yayılma coğrafiyasından bəhs edilmişdir.

Nümunə göstərilən dialektik vahidlərin digər türk dillərində də eyni və ya yaxın semantika ilə işlənməsindən, paralelliyindən bəhs edilmiş, Türk xalqlarının qədim, ortaq, yazılı abidəsi hesab edilən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında və klassik ədəbi nümunələrimizdə işlənməsindən danışılmış, söylənmiş fikirlər bədii nümunələrlə əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: dialekt, şivə, leksik, semantik, areallıq...

Lexical-semantic and areal features of some dialect words

Dos. Chinara Gahramanova
Azerbaijan State University of Economics,
Department of Azerbaijani language,
Baku, chinara83@gmail.com

Summary

The article focuses on the problem of involving dialect lexicon, one of the current problems of modern Azerbaijani linguistics, in a wide, systematic study from different directions. The lexical-semantic features of the dialects of our language, some dialect words, as well as the area, geography and area of distribution of those dialect words were discussed.

The use of dialectical units in other Turkic languages with the same or similar semantics, their parallelism, the use of the epos "Kitabi-Dada Gorgud", which is considered an ancient, common, written monument of the Turkic peoples, and our classical literary examples are discussed.

Keywords: dialect, slang words, lexical, semantic, areal ...

Лексико-семантические особенности и параллельность некоторых диалектных слов

Дос. Чинара Гахраманова
Азербайджанский Государственный Экономический
Университет, Кафедра азербайджанского языка,
Баку, chinara83@gmail.com

Резюме

Статья посвящена одной из актуальных проблем современного азербайджанского языкознания, вовлечения диалектной лексики, в широкое, систематическое исследование с разных сторон. Обсуждались лексико-семантические особенности диалектов нашего языка, некоторых диалектных слов, а также ареал, география распространения этих диалектных слов.

Использование диалектических единиц в других тюркских языках с такой же или подобной семантикой, их параллелизм, использование в эпосе «Китаби-Дада Горгуд», который считается древним, совместным, письменным памятником тюркских народов, использование диалектических единиц в нашей классической литературе, приводятся примеры.

Ключевые слова: диалект, сленговые слова, лексические, смысловые, ареальные ...

Aktuallıq. Müasir dilçiliyin ən aktual problemlərindən biri dilin dialekt sisteminin tədqiqindən, leksik və semantik cəhətlərinin öyrənilməsindən, areallığının müəyyən edilməsindən, coğrafiyasının müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Əsas məqsəd dilimizin dialektlərinin leksik-semantik və areal cəhətlərini, coğrafiyasını müəyyən etmək, nümunələr əsasında nəzəri fikirləri təsdiqləməkdən ibarətdir.

Annotasiya. Məqalədə Azərbaycan dilinin dialekt xüsusiyyətlərindən, təsnifi prinsiplərindən, müxtəlif dialektoloqların bölgüsündən bəhs edilmişdir. Qədim türklərin ortaq yazılı abidəsi olan “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında, klassik ədəbi nümunələrdə işlənmiş dialektizmlərin üslubi cəhətlərinə diqqət yetirilmişdir. Klassik ədəbi nümunələrdən, Nəsimidən, Şah İsmayıl Xətaidən, M.Füzulidən nümunələr gətirilmişdir.

Metodlar. Məqalənin yazılması zamanı müasir dilçilik metodlarından, tarixi-müqayisəli, qarşılaşdırma metodlarından, təsviri metoddan istifadə edilmişdir.

GİRİŞ:

Dialektizmlər ədəbi dil normalarına tabe olmayıb, müəyyən ərazidə yaşayan əhalinin yerli **danışq** dilində istifadə etdikləri leksik vahidlərdir. Bu vahidlərin mövcud olması dialekt və ədəbi dildə olan sözlər arasındakı sərhədin tam sabitləşmədiyini göstərir. Bu haqda V.Vinoqradov yazır: “Bizdə şivə sözləri ilə ədəbi dil sözlərinin həddləri az öyrənilmişdir. Xalq danışq dili sözlərinin ədəbi dilə keçməsi üsulları da hələ müəyyən edilməyib” [4, 214].

Hər bir dilin dialekt sisteminin dilin müxtəlif yaruslarından öyrənilməsi müasir dilçiliyin qarşısında duran mühüm problemlərdən biri olaraq qalmaqdadır. Bu müstəvidən yanaşsaq, dialektlərin fonetik, leksik-semantik, qrammatik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi istiqamətində müxtəlif araşdırmalar aparılmışdır.

Bizim əsas məqsədimiz dialektlərimizin leksik-semantik və areal xüsusiyyətləri haqqında mülahizələri ümumiləşdirməkdir.

Dilimizin dialektlərində bir qism sözlər də var ki semantik cəhətdən mənası dəyişmişdir. Məsələn, meşə anlamında həm ədəbi dildə, həm də dialektlərdə “meşə” sözündən istifadə edilir. Azərbaycan dili ilə eyni türk dili qrupuna daxil olan qaqauz dilində “meşe” sözü “palıd” mənasında işlənir. Bizim dilimizdə həm orman, həm də meşə sözü paralel işlədilməkdədir. Ehtimala görə “orman” sözü qıpçaq mənşəlidir. “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində də orman sözünə rast gəlinmişdir.

Ehtimala görə, “orman” sözü Azərbaycan ərazisinə sonralar gəlmiş türk tayfalarının dilindən keçmişdir. Dialektlərimizdə də məhdud şəkildə işlənmişdir.

Dilimizin bir çox dialekt və şivələrində intensiv şəkildə işlənən “ağ” sözü dilimizin əski dövrlərində işlənəndədir. Əsas mənası “çıxmaq, yüksəlmək, qalxmaq” deməkdir. Eyni mənada ağ feilinə Füzuli rayonu şivələrində rast gəlinir. Məsələn;

Qoyun dağa ağdı (Horadiz). “Ağmax olmax” şəklində isə “bir tərəfə qalxmaq” (yükə) deməkdir.

Al- sözü hiylə, kələk mənasında qədim yazılı abidələrdə, dilimizin dialekt və şivələrində işlənəndədir. Həmin söz eyni mənada Bərdə, Qazax dialektlərində rast gəlinir. Məsələn; mənə **al** dilə tutma, nə sözün var deynən (Bərdə dial.).

“Kitabi Dədə Qorqud” da: Namərd tayın **al** eyləmiş.

Nəsiminin dilində: **Al** ilə ala gözlərin aldadı aldı könlümü.

Dialekt və şivələrimizdə aktiv şəkildə işlənəndə olan “aş” sözünə də diqqət yetirə bilərik. Bu söz “yemək, xörək” mənasında tarixən türk dillərində işlənmişdir. Zaman keçdikcə onun semantikasında daralma baş vermiş və indi ədəbi dilimizdə yalnız düyüdən hazırlanan yemək növünü-plovu bildirir (Məclisə aş gətirdilər). Lakin əvvəllər bütün yeməklər aş adlandırılmışdır.

Məsələn; süd aşı, əriştə aşı, əvəlik aşı və s. Hətta yeməklərin bişirildiyi yer də “aşxana” adlandırılmışdır. Həmin söz

“**Kitabi Dədə Qorqud**”da: Ayğur atım boğazlayım *aşum* verdü. Və ya; Yapağlı qocayı Dərəgözə verün, *aşın* pişirsün və s.

Ay-sözünün işləndiyi dialekt və şivələrimiz, eyni zamanda klassik ədəbi nümunələrimiz vardır. Ay sözü- “demək, söyləmək” mənasında Kaşğarlının “Lügəti”ndə, Qədim türk yazılı abidələrində, dilimizin Füzuli, Kürdəmir, və digər şivələrində işlənməkdədir.

“Aydır” formasında bu söz Kürdəmir şivəsində anlatmaq mənasında da işlədilir. Məsələn;

Oğlan anasına aydırdı ki, qızı isseyir.

“**Kitabi Dədə Qorqud**”da: Ayıtıldı: Bu gün Bayandır xandan buyruq söylədir; Oğlan aydır// oğlan dedi.

Füzuli dialektində: O ma: söz *aydı* və s.

İsmayıl Kazımov “Karaimlər və onların dili” üzərində apardığı araşdırmada belə nəticəyə gəlmişdir ki, bu dil elə qırçaq dilidir. Lakin karaim dilinin bütün sistemlərində digər türk dillərindən fərqli xüsusiyyətlər vardır. Biz dilimizin dialektlərində və karaim dilində işlənən bir neçə sözə diqqət yetirmək istərdik.

İ.Kazımovun da göstərdiyi kimi, Karaim dilinin leksikası, sintaksisi əksər türk dillərinin leksikasından, sintaksisindən fərqlənir. Belə ki, tarixi inkişaf prosesində həqiqi sintaktik quruluşda hind-Avropa dillərinə, ələlxüsüs da slavyan dillərinin sintaktik quruluşunun təsiri ilə bağlı əldə edilmiş yeni ideyalar (söyləmin formasından məzmununa doğru), sxemlərdə yaxınlıq, formal, kommunikativ, ekspressiv, semantik və funksional sintaksisin tədqiqi üzrə yaxşı nəticələr qazanılmışdır. Feili bağlama tərkibləri cümlədə bu dilə yaxın olan dillərdən, məsələn, qazax dilindən fərqlənir (www.dilcilik.az > pdf > II-cild).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz ayıtmaq// aydır sözünə karaimlərin dilində də rast gəlinir. Məsələn; Ol üyqə barıp ayttı (qazax d.)- Ol üvqə bardı da ayttı // O, evə getdi və danışdı- (karaim d.)

Digər türk dilləri ilə müqayisədə karaim dilində söz sırasının pozulduğu hallara tez-tez rast gəlinir.

Urug – toxum, qəbilə, nəsil mənasında həm qədim yazılı abidələrin dilində, həm də dialektlərdə işlənməkdədir. Məsələn; ürüg-türüg nəsil mənasında Ağdam, Şuşa, Şamaxı, Bakı dialektlərində işlənir. Ağcabədi şivələrində urug/urux formasında çox doğan mənasında işlənməsi ilə də qarşılaşırıq. Məsələn; urugcul-çox doğan, qısır olmayan deməkdir.

İlkin mənasını saxlayıb fonetik dəyişikliyə uğrayan sözlərə də dilimizin dialekt və şivələrində rast gəlirik. Bunlara nümunə olaraq aşağıdakıları göstərə bilərik. Məsələn;

Arkar-dağ keçisi anlamında bu söz Qazax, Naxçıvan, Ordubad, Culfa, Zəngilan şivələrində işlənməkdədir. Göründüyü kimi sözün işlənmə dairəsi, coğrafiyası çox genişdir, areallığna təsadüf edilir. Bəzi hallarda “ vəhşi qoç, keçi” mənasını da ifadə etmişdir. Məsələn;

Oyçu Mansır bir arğalı vurmuşdu (Qazax).

Lakin biz bu nümunədə sözün arğalı variantına rast gəlirik. Bu isə sözün tərkibində fonetik dəyişmənin baş verdiyini göstərir. Türk dillərində qədim dövrlərdə söz köklərində r-l əvəzlənməsi mümkün dil hadisəsi hesab edilmişdir.

Bar (maq)-getmək, yola düşmək mənasında bu sözün dilimizin bir çox dialekt və şivələrində areallığı müşahidə edilməkdədir. Eyni zamanda bu sözdə də səs əvəzlənməsi baş vermiş, b-v ya keçmişdir (varmaq). Müasir Türkiyə türkcəsində də həmin formada işlənməkdədir. Dilimizin Qərb dialektlərində, Qazax, Göygöl, Şəmkir, Borçalı, Gədəbəy, Qərbi Azərbaycan şivələrində, ayırım şivəsində həmin söz “varıf getmək” şəklində işlənməkdədir. Məsələn; İşi vardı deyən varıf getdi (Qazax).

Ədəbi dil nümunələrində “varmaq” feili müstəqil feil kimi işlənmişdir. Məsələn; Dədə Qorqud varsun (KDQ); Varmaq həvəsin tək buldum, Qurtulmağa şimdiki razi buldum (Xətai), Vara-vara artdı zülmü sitəmin (Vaqif) və s.

Buğra-sözü dövlük dəvə mənasındadır. Areallığı da çox genişdir. Yəni Qazax, Borçalı, Füzuli, İmişli və s. şivələrdə “buğur” şəklində; Salyan şivəsində “bığır” formasında “üçyaşar erkək dəvə” anlamında işlənir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da buğurq sözü yenə “erkək dəvə” mənasında işlənmişdir. Məsələn;

Atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç öldürgil! Və s.

Könəksözü- qab, vedrə mənasında Qərbi Azərbaycan dialektlərində, Qədim türk yazılı mətnlərinin dilində, Altay dilinin kumandı dialektində işlənmişdir. Külək//künək formasında “vedrə, su qabı, çiyin ağacı (iki tərəfindən vedrə asmaq üçün)” mənalarını bildirmişdir. Türk dilində “külək” formasında “dəstəkli dərin qab” mənasını bildirir. Könök formasında isə Altay dilinin kumandı dialektində “vedrə” mənasında işlənməkdədir.

Dışarı – sözü “dış” sözündən və qədim yönlük hal formasını bildiren arı/qarı morfemindən ibarətdir. Dilimizin Qərb qrup dialekt və şivələrində intensiv işlənən sözdür. Ağdam şivəsində “dışğarı” variantında işlənən sözün “dışqarı” (Borçalı), tişarı (Şuşa) və s. tərkiblərində arealları işlədilir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da sözün “taş” variantına da rast gəlinmişdir. Məsələn; “İç oğuzla Taş oğuz asi olub Beyrək öldüğü boy”bəyan edər.

Müasir dilimiz üçün arxaikləşmiş ənik- sözü hər hansı bir heyvanın, xüsusilə də canavarın, itin balası mənasında bəzi dialekt və şivələrdə işlənməkdədir. Ənik sözünün arealları Qazax, Bərdə, Meğri, Zəngilan, Tovuz, Çənbək şivələrində daha çox itin balası mənasında işlədilir. Məsələn; Uşaxları qoyma əniyinən oynasın (Zəngilan) [1. s.174].

Oğuznamələrdə ənik sözü “qurd balası” [3.s.144]; “KDQ”-da “aslan balası”[5.s.106]; Əbu Həyyanın “Lüğəti”ndə isə, ümumiyyətlə, “yırtıcı heyvanın balası” [2.s. 22]mənalarda işlənmişdir.

Nəticə. Dialektlərdən ədəbi dilə sözlərin daxil olması, ədəbi dil norması səviyyəsinə yüksəlməsi prosesi olduğu kimi, bunun əksini də görürük. Yəni ədəbi dildən də dialekt və şivələrə leksik vahidlərin keçməsi mümkün olan haldır. Hətta əvvəlki prosesin əksinə olaraq, ədəbi dildən dialektlərə sözlərin keçməsi daha intensiv olaraq rast gəlinən linqvistik məsələdir. Bu proses müasir dövrdə daha güclü hiss edilir. Çünki ədəbi dillə dialektlərin arasındakı əlaqə güclənmişdir.

Bunun əsas səbəbi isə müxtəlif bölgələrə məxsus olan gənclərin ali təhsil alması və bu səbəbdən onların dili, danışığı vasitəsilə bir çox ədəbi dil vahidlərinin dialektlərə daşınmasıdır. Eyni zamanda demək lazımdır ki, ədəbi dil dialekt və şivələrə nüfuz etdikcə, dialektlərin arealı getdikcə məhdudlaşır. Dialektlərin strukturunda dəyişmələr baş verir. Milli ədəbi dil formalaşdıqdan sonra isə dialektik ünsürlər reliktdə şəkildə ədəbi dilin daxilində yaşamaqda davam edir.

Ədəbiyyat

- 1) Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası, Bakı, “Elm”, 1990, 284 s
- 2) Əbu Həyyan Əl-Əndəlusî. Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak. Bakı:Azərnəşr.1992. 115 səh
- 3) Əlizadə S. Oğuznamə. Bakı:Yazıçı. 1987. 227 səh.
- 4) Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, Bakı “Şərq-Qərb”, 2008, 416 səh.
- 5) Zeynalov F. S.Əlizadə. “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı:Yazıçı. 1988. 265 səh
- 6) Yusifov Mübariz. Türkologiyaya giriş. Bakı, «Nurlan», 2001
- 7) www.kaspi.az. -30. X.2018
- 8) az.wikipedia.org › wiki › Ceyhun_H...
- 9) [http://www. gülsüm hüseynova.....
- 10) [http://www.garabagh.net/content_265_az.html].
- 11) [http://www. azadliq. az/ xeber/95310/qarabag-geyimleri-kitab-katalogunun-teqdi mati].